

Köleséri Sámuel és az európai korai felvilágosodás

Tanulmányok és szövegek

Kolozsvár, 2016

A kötet megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

BETHLEN GÁBOR

Alap

Készült a Szegedi Tudományegyetem Magyar Irodalmi Tanszékén
az Erdélyi Múzeum-Egyesülettel való együttműködés keretében

Szerkesztette: Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Kovács András

A kötet az OTKA 112927. számú (A felvilágosodás előzményei a 17–18. századi Erdélyben)
kutatási pályázata támogatásával készült.

© Szerzők, 2016

© Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Köleséri Sámuel és az európai korai felvilágosodás : tanulmányok és szövegek / szerkesztette: Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Kovács András. - Cluj-Napoca : Societatea Muzeului Ardelean, 2016

Index

ISBN 978-606-739-045-2

I. Balázs, Mihály (ed.)

II. Font, Zsuzsa (ed.)

III. Kovács, András (ed.)

929 Köleséri, S.

TARTALOM

Előszó	7
Keserű Bálint: Hogyan jutottak el Európa korai fölvilágosodásának gondolatai a Habsburg Erdélybe?	10
Vallásfilozófia a 17–18. század fordulóján	
Túri Tamás: Felvilágosodás és protestáns egység. A hit fundamentális artikulusainak református megközelítései.....	23
Balázs Mihály: Jean Le Clerc (1657–1736) és a dogmatikai minimalizmus	38
Keserű Gizella: A kötelékek lazítása. Kollegiánsok és barátaik	54
Köleséri művei és hátterük	
Font Zsuzsa: Egyház- és dogmakritika Köleséri Sámuel Gardenius-edíciójában (<i>Theologia pacifica</i> , 1709)	73
Bujtás László Zsigmond: Adalékok Köleséri Sámuel hollandiai peregrinációjához és kapcsolatrendszeréhez (1679–1685)	83
Schmal Dániel: Burchard de Volder (és Köleséri Sámuel) <i>Ateisták ellen</i> írt disputációinak eszmetörténeti helye.....	97
Disputációk és értekezések.....	112
Burchard de Volder/Köleséri Sámuel: Az ateisták ellen, 2. (1680)	114
Burchard de Volder/Köleséri Sámuel: Az ateisták ellen, 4. (1681)	121
Johannes vander Waeyen/Köleséri Sámuel: Az áldozatról, 1. (1682).....	128
Campegius Vitringa/Köleséri Sámuel: A Szentírás bizonyos helyeiről (1682).....	147
Campegius Vitringa, Johannes vander Waeyen/Köleséri Sámuel: Az áldozatról, 1. 2, 3. (1683)	150
Köleséri Sámuel: A népek áldásáról, melyet Isten ígért Ábrahámnak – a doktori fokozat megszerzéséért (1684).....	156
A <i>Theologia pacifica</i> (1709) kísérő szövegei	
Köleséri Sámuel: Előszó a békés keresztényhez.....	169
A keresztény vallás lényege az Isten szeretete	180
Köleséri erdélyi környezete és tudományos kapcsolatai	
Kázmér Miklós: Köleséri Sámuel ásvány- és ősmaradvány-gyűjteménye – történeti rekonstrukció	187
Magyar László András: Erdély egészségügye a 18. század elején	199
Földesi Ferenc: <i>Preces philosophi ad Deum</i> , 1764.....	212
Ötvös Péter: <i>Kiváltképp Zlatnátok hívogat engem</i> . Martin Opitz és a locus amoenus.....	223
Névmutató	240
Sámuel Köleséri și iluminismul timpuriu european (Cuprins).....	250
Sámuel Köleséri und die Frühaufklärung in Europa (Inhalt).....	251

TÚRI TAMÁS

FELVILÁGOSODÁS ÉS PROTESTÁNS EGYSÉG: A HIT FUNDAMENTÁLIS ARTIKULUSAINAK REFORMÁTUS MEGKÖZELÍTÉSEI

„*In necessariis unitas, in non-necessariis libertas, in utrisque caritas!*” Peter Meiderlin Európa-szerte receptált irénikus jelszava¹ a katolikus–protestáns ellentétek elmélyülésének és a protestáns tábor széttagozódása következtében keletkezett spirituális krízisnek köszönhetően az 1680-as évek után ismét aktuálissá vált.² Cselekvést sürgetett azonban Franciaország térnyerése is a pfalzi (1688–1697), majd a spanyol örökösödési háborúban (1701–1713), amit jól példáz a pfalzi rekatolizáció alapjaként szolgáló rijswijki záradék (1697). Válaszul a protestáns oldalon megindult az anglikán, lutheránus és református egységért folytatott szervezőmunka, melynek kiemelkedő alakja Németországban Daniel Ernst Jablonski, Angliában William Wake, Svájcban Jean-Alphonse Turretin és Európa-szerte a laikus Robert Hales volt, aki 1700 és 1713 között a Society for Promoting Christian Knowledge szervezetén keresztül kiterjedt felekezeti közti kapcsolatrendszer épített ki. Az unionista törekvések egyfelől erős politikai célzattal és háttérrel rendelkeztek,³ másrésztől komoly teológiai kihívást jelentettek: irodalmi munkák tucatja érvelt a protestáns egység megvalósíthatósága mellett. Ezek ugyan sokat merítettek a 16. századi egységtörekvésekből és irénikus koncepcióiból, de érvrendszerükön mély nyomot hagyott a kora felvilágosodás intellektuális kontextusa. Az egységet a legtöbb munka a hit fundamentális artikulusai alapján képzelte el, azonban az alapok meghatározásában továbbra is eltérő vélemények formálódtak.

A mostani kötetnek nevet adó ifjabb Köleséri Sámuel szemléletének formálódásában ugyan James Garden játszott meghatározó szerepet, ám egyáltalán nem látszik fölöslegesnek annak a hagyománynak a figyelembevétele, amely a svájci liberális ortodoxia néhány kiemelkedő képviselője tollán fogalmazódott meg. Az újabb szakirodalom eredményeit is előszámláló dolgozatot az is indokolja, hogy a *Heidelbergi Káté*, illetőleg az 1675-ös *Formula Consensus* magyarországi és erdélyi sorsával foglalkozó hazai írások a kelleténél jóval kisebb figyelmet fordítanak ezekre. A tanulmány kö-

¹ Hans ROLLMANN, *In Essentials Unity: The Pre-history of a Restoration Movement Slogan*, *Restoration Quarterly*, 39(1997)/3, 129–139.

² Jonathan I. ISRAEL, *Enlightenment Contested: Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man 1670-1752*, New York, Oxford University Press, 2006, 63–64.

³ Alexander SCHUNKA, *Union, Reunion, or Toleration: Reconciliatory Attempts among Eighteenth-Century Protestants = Diversity and Dissent. Negotiating Religious Difference in Central Europe 1500–1800*, eds. Gary COHEN et al., New York, Berghahn, 2011 (*Austrian and Habsburg Studies*, 11), 194, 195, 200–203.

zépontjába Jean-Alphonse Turretin⁴ áll, de a lutheránus oldalról sem megfelelően szem előtt tartom Samuel Pufendorf vagy a református Daniel Ernst Jablonski megfontolásainak liberális ortodoxiához való kapcsolódási pontjait is.

A *hit fundamentális artikulusait* már a 16. századi viták során is érvként használták,⁵ azonban a fundamentáliák meghatározására felekezetiileg eltérő válaszok születtek. A tradicionalisták – mint a lutheránus Georg Calixt – a korai egyház egyetemes zsinati végzéseit tekintették fundamentáliáknak. A reformátusok és a lutheránusok többsége ellenben azokat az üdvösséghez szükséges tanokat tartották alapvetőnek, melyek a Szentírásban fellelhetők, illetve abból kikövetkeztethetők. A remonstránsok és szociniánusok viszont csakis azokra az üdvösséghez elengedhetetlen tanokra redukálták a fundamentáliákat, amelyeket a Biblia kifejezetten annak jelölt meg.⁶ Így a 17. század végére kialakult egyfajta doktrinális minimalizmus, amelyben a hangsúly a hit gyakorlati aspektusaira került. A szociniánusok ekként az Istennek és Krisztusnak való engedelmességet, a remonstráns Philip van Limborch pedig a békét és kegyességet helyezték előtérbe.⁷

A *svájci liberális ortodoxia kialakulása*. A doktrinális minimalizmus mérsékeltebb ágát képviselte a radikális teológiai konzekvenciákat elutasító, de a skolasztikus ortodoxia rendszerén túllépő svájci liberális ortodoxia, melynek fő képviselője a Genfi Akadémia egyháztörténeti- és teológiaprofesszora Jean-Alphonse Turretin (1671–1737) volt. A fundamentális cikkelyekkel kapcsolatos elképzeléseinek részletezése előtt azonban érdemes felvázolnunk a liberális ortodoxiát kiformáló legfontosabb 17. századi törekvéseket.

A remonstránsok ellen hozott 1618-as dordrehti végzések az egész európai protestantizmusra hatással voltak, ugyanis a szigorú predestináció kapcsán tovább mélyítették a felekezetek közötti ellentéteket, miután a *Dordrehti Kánonok*, a *Belga Hitvallás* és a *Heidelbergi Káté* együttesen alkotta a református konfesszió merev határait. A végzések elfogadtatása azonban sem Angliában, sem a kontinensen nem volt zökkenőmentes. Franciaországban az 1620-as arles-i zsinat elismerte a határozatokat, ám hamar megjelentek a kritikus hangok,⁸ amelyek melegágya az 1599-ben alapított Saumuri Akadémia volt. Az 1618-tól itt tanító skót John Cameron szövetségről és kegyelemről szóló tanítása az ortodoxián belüli leghíresebb dogmatikai újítás volt a coccejанизmus mellett. Ebből alakult ki az 1633-ban saumuri teológiaprofesszornak és lelkésznek kinevezett Moïse Amyraut (1596–1664) hipotetikus

⁴ A Jean-Alphonse Turretin névalakot Martin I. Klauber monográfiája szerint használom. Martin I. KLAUBER, *Between Reformed Scholasticism and Pan-Protestantism: Jean-Alphonse Turretin (1671–1737) and Enlightened Orthodoxy at the Academy of Geneva*, Selinsgrove, Susquehanna University Press, 1994.

⁵ HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., Balassi Kiadó, 1994 (Humanizmus és Reformáció, 21), 60.

⁶ Martin I. KLAUBER, *The Drive Toward Protestant Union in Early Eighteenth-Century Geneva: Jean-Alphonse Turretini on the „Fundamental Articles” of the Faith*, Church History, 61(1992)/3, 337.

⁷ Manfred SVENSSON, *Fundamental Doctrines of the Faith, Fundamental Doctrines of Society: Seventeenth-Century Doctrinal Minimalism*, The Journal of Religion, 94(2014)/2, 173–179.

⁸ J. VAN DEN BERG, *The Synod of Dort in the Balance*, Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis (Dutch Review of Church History), 69(1989)/2, 184–186.

kegyelemtana, melyet 1634-es *Brief traitté de la predestination* című munkájában fejtett ki. Hipotetikus univerzalizmusának lényege, hogy Isten mindenkit üdvözíteni akar, így Krisztus áldozata mindenkire ugyanúgy hat, azzal a feltétellel, hogy az embernek van hite. Ennek elnyeréséhez a Szentlélek ereje is szükséges, amelyből viszont csak a kiválasztottak részesülnek. Ez a második, korlátozott kiválasztás azonban Isten szándékának függvénye. A pogányoknak például nem kellett ismerniük Krisztust az üdvözüléshez, mert csakis a számukra kinyilatkoztatott dolgokért voltak felelősek. Amyraut igyekezett tompítani a szigorú predestinációval járó Isten-kép durvaságát, és kegyelemtanára – mivel az üdvözülést így is csak a kiválasztottak számára biztosította – a reformátusok és remonstránsok közötti hídként tekintett. A reformátusok viszont arminianizmussal vádolták, és ellenfelei – főként Pierre Du Moulin, a Sedani Akadémia professzora, aki tételesen is érvelt ellene – mindent megtettek tanítása elmarasztalásáért. Ennek ellenére az 1637-es alençoni zsinat nem ítélte heterodoxnak nézeteit szemben saumuri kollégáival, Josué de la Place-éval, aki tagadta Ádám bűnének következményeit, illetve a bibliakritikus Louis Cappellal, aki az Ótestamentum héber szövegében cáfolta a magánhangzójelek isteni inspirációját.⁹

Amyraut munkásságában fontos szerepet játszott a protestáns egység megalapozása. 1631-ben a charentoni zsinat lehetővé tette az *Augsburgi Hitvallást* elfogadó egyházak és a reformátusok közötti közeledést a vallás fundamentális artikulusainak elfogadása alapján. A francia katolikusok azonban félreértették a zsinat végzéseit, és úgy vélték, ha a reformátusok tolerálhatónak tartják a lutheránus úrvacsorát, akkor az átlényegülést is elfogadják, így maguk is részét képezhetik az egységnek. Amyraut 1647-ben publikálta *De secessione ab Ecclesia romana deque ratione pacis inter Evangelicos in religionis negotio constituendae disputatio* című munkáját, melynek célja a charentoni végzések védelme és a katolikusoktól való teljes elhatárolódás. Az úrvacsorán kívül további pontokat mutat be, melyek lehetőséget biztosítanak a protestánsok közötti egyetértésre, és amelyek elhatárolják őket a katolikusoktól. Később az 1661-es uniós célzatú casseli kollokviumon felbuzdulva, és mert Anne de Châtillon, II. György württembergi herceg felesége véleményt kért tőle a protestáns egyesülés kérdésében, megjelentette az *Eirenikon sive de ratione pacis in religionis negotio inter evangelicos constituendae consilium* (1662) című írását. A művek a keresztelés, az úrvacsora, Krisztus természete és a predestináció, illetve az isteni gondviselés kapcsán felmerülő vitás pontok csökkentésével és a fennmaradó különbségek kölcsönös tolerálásával igyekeznek rámutatni a felekezeti egység lehetőségére. Amyraut először mindig a közös pontokat hangsúlyozza, majd az eltéréseket listázza, és amennyire csak lehet, közelíti a két felekezet álláspontját, végül az áthidalhatatlan artikulusokban toleranciát javasol. Az egységteremtés a hit fundamentális artikulusai alapján érhető el, melyben egyetértés van a felek között. Fontos, hogy a predestináció kapcsán Amyraut hipotetikus univerzalizmusa képezi a párbeszéd alapját azzal, hogy

⁹ Tobias SARX, *Reformed Protestantism in France = A Companion to Reformed Orthodoxy*, ed. Herman J. SELDERHUIS, Leiden, Brill, 2013, 243–251; A saumuri tanokról lásd: KLAUBER, *Between Reformed Scholasticism...*, i. m., 25–28.

nem mond le a hitre vezető szubjektív kegyelemről, mely csakis a kiválasztottak privilégiuma. Emellett a lutheránusok által preferált *gratia communis interior* minden jellemzőjét a kálvini objektív kegyelemnek tulajdonítja. Összességében Amyraut minden kérdésben közös álláspont kialakítását javasolja, egyfajta közös hitvallás létrehozását, majd előszámlálja az egységet előkészítő intézkedéseket: a hitviták nélküli, de egymás álláspontját részletesen bemutató felekezeti levelezés szorgalmazása, illetve találkozások és zsinatok szervezése mindkét fél részvételével, amire egyaránt jó példa a casseli kollokvium és a tridenti zsinat. Hangsúlyozza azonban a hívők, a lelkészek és az állami vezetők politikai és társadalmi szerepét is az unió megvalósításában.¹⁰ A közös álláspont kialakítása és a zsinat hangsúlyozása egyébként már Jacobus Arminiusnak a felekezeti szakadásokat orvosolni kívánó orációjában is központi szerepet kap.¹¹

A Saumuri Akadémián a teológia teljes racionális megközelítése Claude Pajon és Isaac d'Huisseau tanaiban kulminálódott.¹² A hugenotta d'Huisseau (1607–1672) sedani tanulmányai után Saumurben lett lelkész, ahol több alkalommal viselte az akadémia rektori tisztjét is, azonban professzorként soha nem tevékenykedett. 1670-ben névtelenül jelentette meg *La Reunion du christianisme...* munkáját, melyre ugyancsak nagy hatást gyakorolt Arminius beszéde. Itt már hangsúlyosabbak a fundamentális artikulások, melyek alapján célja a katolikusokat, görögkatolikusokat, protestánsokat és még a szociniánusokat is magában foglaló egységes kereszténység létrehozása. Ennek központi eleme a kereszténység morális tanításainak hangsúlyozása. A szakadások nemcsak a keresztény könyörületességet és üdvösséget veszélyeztetik, hanem istentelenséget, hitetlenséget és ateizmust is szülnek. Emellett hozzájárulnak a háborúhoz és a török előretöréséhez. Mindennek oka a büszkeség és gőg, az eredeti egyszerűség idegen elemekkel való eltorzítása, a Bibliától való eltérés és hogy az emberek Istenhez hasonlóan tévedhetetlennek gondolják magukat. Ekként az egyszerű kereszténység néhány előírására is dogmákat és homályos misztériumokat kreálnak. Az *Apostoli hitvallás* helyett pedig Plátón és Arisztotelész filozófiájának adnak helyet a dogmatika területén. Az egység záloga a keresztény doktrínák idegen elemektől való megtisztítása, visszaállítva azok eredeti egyszerűségét. Ehhez azonban szükség van az előítéletek levetkezésére és az értelem használatára az igazságkeresésben. A keresztények közös, szilárd alapja a Szentírás és az *Apostoli hitvallás*, ám minden bonyolult teológiai következtetés csak az emberi elme terméke, mely megosztottságot okoz. A Biblia háromfajta tanítása közül (a dogmatikai, fegyelmező és liturgiai szabályok, illetve morális tantételek) az utóbbiak alkotják a vallás legfontosabb és lényegi artikulusait. Az ebből adódó törvényeket minden keresztény elfogadja és felismeri. A Biblia csupán néhány általános előírást, nem pedig részletes szabályzatot ad. Ha a hívők

¹⁰ Richard STAUFFER, *The Quest for Church Unity: From John Calvin to Isaac d'Huisseau*, Eugene, Pickwick Publications, 1986 (Pittsburgh Theological Monographs, New Series, 19), 25–44.

¹¹ Jacobus ARMINIUS, *Oration V: On Reconciling Religious Dissensions Among Christians* = Uő, *The Works of James Arminius*, I, Christian Classics Ethereal Library, 117–123, <http://www.ccel.org/ccel/arminius/works1>

¹² SARX, i. m., 248–251.

megőrzik a fundamentális előírásokat, a továbbiakban szabadságot élveznek, ekként sem az egyházkormányzati mód, sem a liturgiai hagyományok, sem a ceremóniális kérdések nem okozhatnak szakadást. A Szentírásban szereplő misztériumok, történeti elbeszélések és jóslatok sem képezhetik vita tárgyát. D'Huisseau megkülönbözteti az üdvösséghez szükséges fundamentáliákat és azokat a másodlagos kérdéseket, melyekben a lelkiismeretünk nyugalma, a béke, az üdvösség és az egyház békéjének sérelme nélkül hibázhatunk. A fundamentáliákat Isten minden esetben érthetően nyilatkoztatta ki a Szentírásban. Ilyenek az *Apostoli hitvallásból* Isten egysége, Krisztus megváltó küldetése, halála, feltámadása és ítéletre való visszatérése. Ellenben a predestináció, Krisztus kettős természete, a háromság misztériuma és minden olyan doktrína másodlagos, mely Isten örök elhatározásaira vagy akarására vonatkozik.

A munka további célja az volt, hogy lendületet adjon a felekezeti párbeszédet megindító és a fejedelmeket befolyásolni képes unionista irodalom terjedésének. Mindez nemcsak a kegyesség elmélyítését, a társadalmi békét és a morális reformáció térnyerését eredményezné, hanem a török elleni összefogást is biztosítaná.¹³ Fontos kiemelni, hogy később Jean-Alphonse Turretin lesz a munka legfőbb propagálója.¹⁴

A mű hatalmas visszhangra talált a francia reformátusok között. Elítélésében a remonstráns és szociniánus vádak mellett nagy szerepet játszott a katolikuspártoló tendenciáitól való félelem is.¹⁵ D'Huisseau sosem erősítette meg, hogy bármi köze lenne az íráshoz, ennek ellenére az egyháztanács kiközösítette és az anjoui zsinat már 1670-ben többeket perbe fogott a közreműködés miatt, jóllehet végül csak Tanneguy Lefèvre-ről bizonyosodott be, hogy korrektúrázta a szöveget, illetve segített a munka kinyomtatásában és terjesztésében. D'Huisseau szerzőségét csak fiának 1695-ös levele hozta nyilvánosságra, miszerint apja a munkát 1669-ben írta és kéziratban terjesztette. A *La Reunion...* körül kibontakozó kiterjedt irodalmi vitából kiemelkedik Pierre Jurieu *Examen du livre de la Réunion...* című kritikája, melyben támadja a munka eretnekeknek is utat nyitó módszertanát, és saját uniós elképzeléseit propagálja. D'Huisseau erre 1671-ben válaszol *Réponse... au livre intitulé Examen...* művével, azonban a vita még hosszú ideig nem csitult el.¹⁶

A Saumuri Akadémiát a nantes-i ediktum visszavonásával bezárták, ám az onnan kikerült genfi professzorokon keresztül (Philippe Mestrezat, a karteziánus Jean-Robert Chouet és Louis Tronchin), óriási hatást gyakorolt a felvilágosult ortodoxia első generációjára.¹⁷ Habár Amyraut téziseit hivatalosan sem az alençoni (1637), sem a charentoni zsinat (1645) nem ítélte el, a svájci ortodoxia levelekben követelte Amyraut elmarasztalását, 1647-től Zürich pedig nem is engedte diákjait Saumurbe.¹⁸ 1641-ben

¹³ STAUFFER, *i. m.*, 56–64.

¹⁴ KLAUBER, *The Drive Toward...*, *i. m.*, 338–340.

¹⁵ Alfred SOMAN, *Arminianism in France: The d'Huisseau Incident*, *Journal of the History of Ideas*, 28(1967)/4, 597–600.

¹⁶ STAUFFER, *i. m.*, 54–56; 62–72.

¹⁷ KLAUBER, *The Drive Toward...*, *i. m.*, 340.

¹⁸ Christian MOSER, *Reformed Orthodoxy in Switzerland = A Companion ...*, *i. m.*, 213–214.

aztán saját soraikban is farkast kiáltottak, és bár Alexander Morus, a Genfi Akadémia görög- és teológiaprofesszora többször tisztázta magát az amyraldista vádak alól, végül el kellett hagynia Genfet. Ennek hatására 1647-ben határozatot hoztak a saumuri tanok ellen, s ezt 1649-ben már minden lelkészjelöltnek alá kellett írnia. A következő években Mestrezat és Tronchin rendhagyó professzori kinevezésével felerősödtek a Saumur-szimpatizáns hangok. Ők ugyanis nem akarták aláírni a '47-es és '49-es cikelyeket, s csak egy kompromisszumos formulát sikerült elfogadtatni velük, mely szerint nem tanítanak azok ellen. Ebből nőtt ki az „affaire de la grâce universelle” néven elhíresült incidens, amelynek során Zürich, Bazel, Bern és Schaffhausen azzal fenyegetőzött, hogy addig nem engedi a Genfi Akadémiára diákjait, míg a liberális párt alá nem írja az összes cikkelyt.

A késő református ortodoxia egyik reprezentánsa (és nem melleleg Jean-Alphonse Turretin édesapja), François Turretin (1623–1687) a Genfi Akadémia teológiaprofesszoraként ekkor vetette fel egy új hitvallás szükségességét. 1674-ben meg is született a református skolasztika csúcsát jelölő *Helvét Formula Consensus*, amelyet elsőként Bazel és Zürich '75-ben, majd '76-ban Neuchâtel írt alá, Genf azonban az egyetem megosztottsága miatt csak '79-ben fogadta el. A *Formulát* apologetikus célzat és az ortodoxia alapos definíciókkal való körbehatárolása jellemezte, válaszul a 17. század utolsó harmadában jelentkező filozófiai és teológiai kihívásokra.¹⁹ Ugyanakkor Kálvinhoz hasonlóan, ám álláspontján túllépve az 1Kor 3, 10-15 alapján a református ortodoxia is megkülönböztetett fundamentális artikulusokat, melyeket a minimalistákkal szemben állítottak fel. François Turretin e tekintetben a minimalisták és maximalisták között foglalt helyet. Szerinte azok a fundamentális artikulusok, melyeket annak érdekében kell elfogadnunk, hogy képesek legyünk Krisztusban hinni. A fundamentáliák kikövetkeztethetők a Bibliából, sőt az utca embere is képes a megfelelő konklúziók levonására, ám azokról pontos listát a református skolasztika sem tudott összeállítani.²⁰ A fundamentáliák a princípiumok Szentlélek által belénk töltött habitusán alapulnak, hiszen a kinyilatkoztatás az értelem felett áll, az emberi értelem pedig sérült a bűnbeeséssel. Az értelem a vallásnak csak eszköze – nem pedig princípiuma – lehet, mellyel bizonyos hitcikkelyek felállíthatóak. Minden olyan tan esetében mérlegelhet, amely a kinyilatkoztatáson alapuló következtetés szerint formálódott meg, mint például a purgatórium vagy az átlényegülés tana. A misztériumokba azonban nincs beleszólása.²¹ Turretin a fundamentális artikulusokkal a lutheránusok, reformátusok és anglikánok közötti toleranciát szorgalmazta, mindaddig, míg Isten meg nem világítja a kisebb tévelygéseket és teljes doktrinális egységet nem teremt. Az ilyen kérdések esetében minden egyházban addig van helye a megvitatásnak, míg

¹⁹ KLAUBER, *Between Reformed Scholasticism...*, i. m., 25–35; Magyarul *Formula Consensus Ecclesiarum Helveticarum ... Azaz a helvéciai reformáta eklézsiák egyező értelmeknek formája, a közönséges kegyelemről való tudomány és ezzel egybekötöttet s más némely hitbéli ágazatok körül*, Kolozsvár, Szathmári Pap Sándor által, 1742., majd Páldi István által, 1755.

²⁰ SVENSSON, i. m., 168–173.

²¹ Richard A. MULLER, *Scholasticism Protestant and Catholic: Francis Turretin on the Object and Principles of Theology*, Church History: Studies in Christianity and Culture, 55(1986)/2, 200–205.

valamely álláspontot nem nyilvánítják heterodoxnak. Ő tehát nem volt hajlandó a kinyilatkoztatásra vonatkozó állításait a társadalmi békének, ésszerűségnek vagy a fundamentáliáknak alárendelni.

A *Formula Consensust* sokan a protestáns egység akadályozásával és a szakadások elmélyítésével vádolták. Az ekkor épp charentoni hugenotta lelkész, Jean Claude például kifogásolta, hogy annak hitcikkelyei nem tekinthetők fundamentáliáknak, mivel nincsenek meghatározva a Bibliában, így mindössze skolasztikus kérdésekről van szó, amelyeknek semmi hatása a keresztyén kegyességre, ellenben ellenségeskedést keltenek. Franciaországban persze a fundamentáliák jelölték ki a közös határokat, és segítették elő a felekezetek közötti toleranciát.²² 1686-ban a brandenburgi választófejedelem, Frigyes Vilmos is a felekezetek közti béke jegyében kérte a *Formula* hatálytalanítását.²³

A dordrechti végzéseket minden konzekvenciájukkal hangsúlyozó *Formula Consensus* ellenében és a saumuri akadémia örököseként formálódott ki a liberális ortodoxia, mely a hitvallások helyett a Biblia szövegéhez való visszatérést hirdette. Elsődleges célja a teológia olyan gyakorlatias formájának megteremtése volt, melyet az egyszerű hívő is képes megérteni és mentes a református skolasztika szörszálhasogató, spekulatív vonásaitól. A természeti teológia szerepének felértékelésével együtt a vallás ésszerűségét hangsúlyozták. A természeti teológia a kinyilatkoztatás megértésének szükséges előfeltételévé vált, és közös alapot teremtett a deistákkal és ateistákkal való párbeszédre. Emellett politikai tárgyalásokkal és irodalmi munkákkal támogatták a fundamentális hitcikkelyek alapján történő protestáns egységet.²⁴

A 17. század végi Genfben azonban olyan figurákkal is találkozunk az ortodoxok és felvilágosultak között, mint a kálvinizmus irénikus-liberális szellemét képviselő és a *respublica litteraria* körében jól ismert Bénédict Pictet (1655–1724), aki William Wake-vel és Jean-Alphonse Turretinnel közösen dolgozott a protestáns unión. Pictet François Turretin unokaöccse és tanítványa, 1687-től a Genfi Akadémia teológiaprofesszora, majd 1712-től rektora lett. Munkásságát a skolasztikus módszer elvetése és a természeti teológia széles körű használata jellemezte, de ezekben nem merészkedett olyan messzire, mint az ifjabb Turretin. A hit fundamentális artikuluszairól viszont hasonló elképzelései voltak: ezek azok az üdvözléshez szükséges dolgok, melyek mindenki számára érthetően vannak kinyilatkoztatva a Bibliában. Ilyenek az *Apostoli hitvallás* azon tételei, melyeket az Írás ismétlődően, nagy körültekintéssel hangsúlyoz. Vannak azonban nehezen érthető dolgok, melyeket ugyan más bibliai helyek magyarázhatnak, ám azokat nem szükséges megérteni, ellenben el kell fogadni. Ilyen misztérium a háromság kérdése és a megtestesülés tana, melyek bonyolultságával Isten gyengeségünkre akarja felhívni figyelmünket. Pictet a szakadások okát a

²² Timothy R. PHILLIPS, *The Dissolution of Francis Turretin's Vision of Theologia: Geneva at the End of the Seventeenth Century = The Identity of Geneva: the Christian Commonwealth, 1564–1864*, ed. John B. RONEY, Martin I. KLAUBER, London, 1998, 83–84.

²³ MOSER, i. m., 221–222.

²⁴ Martin I. KLAUBER, *Reason, Revelation, and Cartesianism: Louis Tronchin and Enlightened Orthodoxy in Late Seventeenth-Century Geneva*, Church History, 59(1990)/3, 326.

fundamentáliák eltérő meghatározásában látta. A legégetőbb kérdés Krisztus jelenlétének módja az úrvacsorában, mely a megigazulástanukat nem sértvén a reformátusoknál másodlagos, a lutheránusoknál viszont alapvető jelentőségű volt. Habár Pictet tompítani igyekezett a skolasztikus definíciók merevségét, mégis a *Formula Consensus* állhatatos védelmezője maradt, mivel szerinte az képes volt megőrizni a reformátusság alapját biztosító dordrehti végzéseket a heterodoxiával szemben, és egyben az egész svájci reformátusság egységét is garantálta.²⁵

A liberális ortodoxia kialakulásában kétségtelenül a Saumurben iskolázott Louis Tronchin (1629–1705) játszotta a legnagyobb szerepet, aki a lyoni lelkészség után 1661-ben lett teológiaprofesszor a Genfi Akadémián. Minden erejével küzdött a *Formula* ellen, mégis kénytelen volt elfogadni, hogy nem taníthat ellenében, így a saumuri teológiát otthonában, magánórák keretében hirdette. Nemcsak az ifjabb Turretinre gyakorolt nagy hatást, de Pierre Bayle és Jean Le Clerc is részesült szellemiségéből.²⁶ Tronchin szerint az értelem a vallási kérdésekben a protestáns álláspontot támogatja a katolikusokéval szemben, mely pusztán a tekintély hithű elfogadását követeli meg. Az értelmén alapuló biblia- és hitvédelem, amelyet ő képviselt, nem csupán a katolikus pyrrhonista vádak visszautasítására volt képes, hanem azt az ortodox tanítást is cáfolhatta, mely szerint a Biblia isteni eredetét a Szentlélek konfirmálja. Tronchin nem tagadta, hogy a Szentléleknek jelentős szerep jut a Biblia értelmezésében, de annak belső bizonyosága helyett a természeti teológiából megismerhető külső érveket alkalmazta isteni eredetének bizonyítására. A bibliai inspiráció ilyen védelmezéséhez ugyanakkor a sola scriptura és a misztériumok tekintetében ortodox álláspont társult. Úgy látta, hogy a világosan fogalmazó Szentírás minden helyéhez csak egyetlen jelentést rendelt az isteni akarat, ugyanakkor lehetségesnek látta, hogy a teológus a hibás értelmezés ellenére is képes legyen megragadni az egyébként érthető pontok lényegét. Az alaposság és a Szentlélek segítsége egyaránt szükséges a helyes értelem megtalálásához, hiszen anélkül mindenki azt olvasna bele az Írásba, amit akar. A szekták szerinte az emberi tudatlanság termékei, és megjelenésüknek oka nem a Biblia homályossága. A bonyolult helyek esetében csakis a tisztán érthető, illetve a Biblia többi részével nem ellenkező jelentést kell elfogadni. A vallási igazságok egyedül a Szentírás alapján határozhatóak meg, így a hitvallásoknak nincs létjogosultságuk. A Biblia vizsgálata minden keresztény kötelessége. Bárki, aki kegyesen és körültekintően vizsgálja azt, képes lesz megtalálni az üdvösséghez szükséges tanításokat. Tronchin szintén részt vett az uniós tárgyalásokban. A remonstránsokkal szemben nyitott volt, mivel azok nem különböztek tőle a fundamentális kérdésekben, a katolikusoktól és a szektáktól azonban teljesen elhatárolódott.²⁷

²⁵ Martin I. KLAUBER, *Reformed Orthodoxy in Transition: Bénédict Pictet (1655–1724) and Enlightened Orthodoxy in Post-Reformation Geneva = Later Calvinism: International Perspectives*, ed. W. Fred GRAHAM, Kirkville, Sixteenth Century Journal Publishers, 1994 (Sixteenth Century Essays & Studies, 22), 95–113.

²⁶ KLAUBER, *Between Reformed Scholasticism...*, i. m., 46–47.

²⁷ KLAUBER, *Reason, Revelation...*, i. m., 326–339.

Jean-Alphonse Turretin genfi tanulmányai után 1691 és 93 között Leidenbe, Angliába és Párizsba peregrinált, ahol rengeteg új kapcsolatot épített ki a *respublica litteraria* körében. Szoros barátságot kötött Jean Le Clerckel, és új ismerősei között szerepelt többek között Jacques Basnage, Pierre Jurieu, Herman Alexander Röell, Elie Saurin, Pierre Bayle és William Wake.²⁸ Hazatérése után az itáliai gyülekezet lelkipásztoraként szolgált, majd 1697-ben egyháztörténeti professzornak, 1701-ben rektornak, 1705-ben pedig teológiaprofesszornak nevezték ki a Genfi Akadémián.²⁹ Az egyetemi képzés szekuláris formában való újjászervezésével a külföldi intézményekkel való versenyképességet és a megrögződött skolasztikus módszerek eliminálását is elősegítette. Emellett nagy hangsúlyt fektetett a teológusok hitvédelmi képzésére is. 1711-ben egészségügyi okok miatt köszönt le a rektori posztról.³⁰

Turretinnek olyan teológiai rendszert kellett kialakítania, mely egyszerre ad választ a *sola scriptura* elleni katolikus vádakra, megfelelő védelmet kínál a Genfben előretörő ateizmus ellen, és elősegíti a reformátusok, lutheránusok és anglikánok egységét. A megváltozott intellektuális kontextusban a hagyományos érvek és megközelítések elavultak, így apologetikus rendszerében remonstráns és szociniánus elemeket is alkalmazott. A megoldást a természeti teológia szolgált, melyre a Szentírástól független istenismereti formaként tekintett, így az nemcsak az ateistákkal való párbeszédre, de megtérítésükre is lehetőséget adott. Teológiai rendszerében az értelem *modus operandi*ként funkcionál, mégis fenntartja a keresztény hit jellegzetes elemeit. A racionális érvek ugyanolyan súlyúak, mint a bibliai kinyilatkoztatás, harmóniájuk pedig megteremthető. Ez a mindenki számára elfogadható ésszerű hit azonban több hagyományos református tan elhagyását követelte. Szerinte az emberi értelem nem károsodott a bűnbeeséskor, csak a misztériumok szabhatnak neki határt. A természeti teológia tehát a kinyilatkoztatás megértésének előfeltételévé válik, s bizonyítékait megfontolva mindenkinek be kell látnia a Szentírással való összefüggéseit. Az Írás isteni eredetének bizonyításában a külsődleges bizonyítékokat éppúgy hangsúlyozta, mint a próféciaikat és a bibliai csodákat. Fontos, hogy Tronchin és Amyraut tanításán is túllépett azzal, hogy úgy vélte: az ember egyedül a természeti teológia alapján is képes üdvözülni, hiszen Isten a hívőnek adott kinyilatkoztatás mértéke szerint ítél. A Szentlélek szerepének kiiktatásával a hitet az üdvözüléshez szükséges alapvető tanokra redukálta, miáltal ésszerű alapokra helyezte az üdvözülés folyamatát, és a hitet a fundamentális hitcikkelyekhez való intellektuális hozzájárulásként definiálta. A Szentlélek tehát nem vakon, hanem az értelmén keresztül működik, mikor megértjük azokat a doktrínákat, amelyek az üdvözüléshez elengedhetetlenek. E fundamentális artikulusok érthetően vannak kinyilatkoztatva a Bibliában,³¹ és mind a katolikusok,

²⁸ KLAUBER, *Between Reformed Scholasticism...*, i. m., 58–61.

²⁹ KLAUBER, *The Drive Toward...*, i. m., 334.

³⁰ Martin KLAUBER, *Jean-Alphonse Turretini (1671–1737) on Natural Theology: The Triumph of Reason Over Revelation at the Academy of Geneva*, *Scottish Journal of Theology*, 47(1994)/3, 303–304; KLAUBER, *Between Reformed Scholasticism...*, i. m., 144–145.

³¹ KLAUBER, *Jean-Alphonse Turretini...*, i. m., 313; 323–324; A természeti teológiáról és a kinyilatkoztatással való kapcsolatáról: KLAUBER, *Between Reformed Scholasticism...*, i. m., 62–142.

mind az ateisták elleni polémiaiban érvként működtek. A katolikus vádakra már korán 1692-ben *Pyrrhonismus pontificus...* című munkájában válaszolt részben természeti teológiai, részben szentírási érvekkel.³² Turretin ateistáktól való félelmét jól példázza az 1707-es Vaudenet-ügy. André-Robert Vaudenet katona és szőlősgazda összeütközésbe került az alapító tanácstag Pierre Gautier-vel. A vád szerint Vaudenet súlyos betegsége idején hangot adott hittel kapcsolatos kétségeinek. Vaudenet bevallotta, hogy valóban kételkedik Krisztus istenségében és a Biblia feltétlen igazságában, de hite erős az egy Istenben, és megfontolásairól már több mint egy éve nem beszélt senkivel. Turretin és Pictet is tagja volt a vád alapján felállított teológiai bizottságnak, mely miután nem tudta eltántorítani a vádlottat deista meggyőződésétől, kitiltotta a városból. Turretin tehát nemcsak teológiai rendszerével és értekezéseivel, hanem a világi hatalom bevonásával is küzdött a libertinus eszmék ellen, s itt vallási toleranciájának határai is megmutatkoznak.³³

A fundamentáliák természetesen alapját képezték az unionista törekvéseknek is, amelyek érdekében Turretin nagy erőfeszítéseket tett a *Formula Consensus* eltörlésére, melyet Genfben 1706-ban sikerült is hatálytalanítani. A tényleges protestáns egyességhez azonban Svájc minden tartományában célt kellett volna érnie, s ebben fontos segítőitársai lettek Samuel Werenfels és Jean-Frédéric Ostervald. A legnehezebbnek Bern ragaszkodásának enyhítése bizonyult. A Lausanne-i Akadémián megjelenő liberális hangok megannyi pert és vizsgálatot eredményeztek, mivel Bern nem volt hajlandó engedményeket adni az akadémiának. Turretin és a liberálisok azzal érveltek, hogy a *Formulában* foglaltak nem képezik a hit fundamentális artikulusait, csupán homályos, másodlagos kérdésekkel foglalkoznak. Bern, Lausanne és Zürich azonban hajthatatlan volt. 1718-ban William Wake, majd 1722-ben – Turretin kérésére – a porosz király és a német protestánsok is közbenjártak a berni és zürichi tartományoknál, majd Wake újabb, az angol király aláírásával ellátott levélben kérte a szigor enyhítését az unió érdekében. Az 1723-as kompromisszumban a Duval vezette felkelés is közrejátszott. A *Formulát* ugyan nem vonták vissza, de betiltották az azzal kapcsolatos vitákat, és Bern elfogadta, hogy a *Formula* aláírása nem válik a hit mértékévé. Lausanne-ban csak 1746-ban váltotta fel azt az úgynevezett „Serment de Religion”.³⁴

Eközben Turretin széles körű külföldi levelezéssel és további unionista munkák propagálásával is részt vállalt az ügy előmozdításában. A *La reunion...* mellett Samuel Pufendorf posztumusz kiadott 1695-ös *Jus feciale divinum*át is üdvözölte, amivel Pufendorf hozzájárult az egység számára megfelelő légkör kialakításához Brandenburgban. A munka a természeti törvényen alapuló szövetségi rendszer megalkotásával tette lehetővé a protestánsok közötti egységet. A fundamentális cikkelek itt is nagy szerepet játszanak, melyek a természeti törvényből ismerhetők meg. A munka erősen lutheránus irányultságú, így meglepő, hogy Bénédict Pictet is elfogadta meg-

³² KLAUBER, *Between Reformed Scholasticism...*, i. m., 130–137.

³³ KLAUBER, *Jean-Alphonse Turretini...*, i. m., 309–310.

³⁴ KLAUBER, *Between Reformed Scholasticism...*, i. m., 144–148; 153–167. Főként: 160–163.

fontolásait. Pufendorf a fundamentáliák mellett a felekezeti különbségeket enyhítve tárgyalja az úrvacsora, Krisztus természete és a predestináció kérdéseit is.³⁵ 1707-ben biztató eredmények születtek. Poroszország királya hajlott a megállapodásra, ezért még abban az évben engedélyezték a genfi lutheránus gyülekezet működését, cserébe a szász választófejedelem beengedte udvarába a református lelkészeket. A porosz király a Berliini Akadémia tagjává avatta és kitüntette Turretint erőfeszítéseirért. Problémát jelentett azonban, hogy a teológusoknak nem volt hatásköre az állam nevében beszélni. Ostervaldnak a lutheránusok konzervatizmusáról alkotott véleménye beigazolódni látszott, ugyanis a porosz és angol király hiába ragaszkodott az unióhoz, a teológusaik mélyen ellenezték azt.

Turretin legnagyobb szövetségese az egységet a gallikán egyházra is kiterjesztő William Wake volt. A katolikusokkal elképzelt munkakapcsolat reménye azonban Ellies Dupin 1719-es halálával szertefoszlott. Daniel Ernst Jablonski 1716-ban a lutheránus–református egyesülés három feltételét jelölte ki: 1. mindkét félnek el kell fogadnia, hogy egyéni álláspontjaik nem befolyásolják a hit fundamentális artikulációit, így nem okozhatnak szakadást sem. 2. Mindkét fél megengedi a ceremóniális szokások megtartását, amíg felállítanak egy közös bizottságot, mely megvizsgálja, mely kifogásolható ceremóniákat kell félretenni. 3. Mindkét fél a közös, evangélikus nevet kell, hogy viselje, egységes frontot kialakítva Róma ellen. Az I. Frigyes Vilmos és I. György közti konfliktus miatt azonban 1719-ben Wake az angol–porosz egységet teljesen kizárta. 1722-ben a regensburgi konferencián Johann Christian Klemm és Christoff Matthäus Pfaff lutheránus lelkészek is hiába érték el a fejedelemnél az unió támogatását, a teológusok többségének vonakodása megghiúsította igyekezetüket.³⁶

Turretin 1719-ben a Formula Consensus elleni harc és a protestáns unió előmozdítására tett erőfeszítések közepette írta meg a hit fundamentális artikulációit részletesen tárgyaló *Nubes testium pro moderato et pacifico...* című művét, mely a genfi és lausanne-i liberális párt védelmét is szolgálta. A mű több Garden és Köleséri írásával párhuzamba vonható gondolatot tartalmaz. A fundamentális artikulációk szerint a vallás lényegére és alapjára vonatkozó, annak fennállására és az üdvösség elérésére elengedhetetlen princípiumok. A nem tolerálható tévelygés pedig vagy a fundamentális cikkelyek teljes tagadása, vagy az azokhoz való megsemmisítő hatású hozzáadás. Turretin-nél szintén központi helyet foglal el Isten szeretete: a vallás célja az istenfélelemnek és Isten iránti szeretetnek emberek elméjébe való plántálása és bizonyos köteleességekre való serkentés. A vallás legfőbb része ugyan az engedelmisség, ám – a szociniánusoktól elhatárolódva – annak lényege az olyan kinyilatkoztatott igazságokban való hit, melyeken ez az engedelmisségünk alapul, tehát hinnünk kell Istent és Krisztust. A katolikusok istentiszteleti formáit pedig a kereszténység lényege alapján utasítja el, hiszen az egy igaz Isten tisztelete kigyógyít a teremtett dolgok tiszteleté-

³⁵ SCHUNKA, i. m., 196–199. A munka ismertetése: Simone ZURBUCHEN, *Introduction = The Divine Feudal Law: or, Covenants with Mankind, Represented Samuel Pufendorf*, transl. Theophilus Dorrington, ed. Simone ZURBUCHEN, Indianapolis, Liberty Fund, 2002 (Natural Law and Enlightenment Classics), XI–XXI; A fundamentáliákról és vitás pontokról: 127–157.

³⁶ KLAUBER, *Between Reformed Scholasticism...*, i. m., 165–170.

ből.³⁷ További közös pont a kegyesség és a praxis pietistákhoz, remonstránsokhoz és entuziasztákhoz hasonló hangsúlyozása, habár utóbbi csoporttól mélyen elhatárolódik.³⁸ A nem fundamentális dolgok azok, melyekben az emberek a kegyesség veszélyeztetése nélkül különböznek. A fundamentáliák ellenben a kegyesség legfőbb elvei, melyek hasznosak és szükségesek a jámborság előmozdítására. Ami nem segíti elő az istenes életet, az nem lehet fundamentális cikkely, de nem is minden kegyességre indító dolog fundamentális.³⁹

Turretin a fundamentális artikulusok minél pontosabb behatárolása okán előszámlálja az azokról való helytelen vélekedéseket is. Tévednek (1) a katolikusok, akik az egyház vagy a pápa jogkörébe helyezik a fundamentáliák meghatározását. Azokkal sem ért egyet, akik (2) mindent fundamentumként ismernek el, amit a Szentírás tartalmaz, és (3) az sem lehet a vallás lényegi pillére, amit mindenkor minden keresztény ember annak tartott, ám (4) az isteni parancsoknak való engedelmességre és az evangélium ígéreteiben való bizalomra sem helyes leszűkíteni azt. (5) Ugyan nem pontos definíció, de legközelebb az *Apostoli hitvallás* jár hozzá.⁴⁰ Jól érzékelhető ebből a felsorolásból, hogy Turretinre bizonyosan hatással volt a remonstráns-szociniánus, doktrinális minimalizmus. Az ő minimalizmusa leginkább abban mutatkozik meg, hogy habár a fundamentáliákat a Bibliában világosan fellelhetőeknek tekinti, lehetővé teszi, hogy a kinyilatkoztatások különböző mértékének és progresszivitásának megfelelően minden ember mást tekintsen fundamentális cikkelynek. Meghatározásukat tehát befolyásolja az emberek állapota, intellektuális szintje, képességei és körülményei. Isten ugyanis csak azt kérheti számon, amit kinyilatkoztatott, és aminek megértéséhez elegendő képességgel ruházta fel az embereket. Egyedül neki áll hatalmában meghatározni, kinek mi üdvös, illetve kárhozatos, szándékát pedig a természeti teológiából és a kinyilatkoztatásból ismerhetjük meg. Az artikulusok tisztán, minden skolasztikus módszer nélkül érthetőek, bár azok is lehetnek alapvető cikkek, melyek a Bibliából vagy a természeti teológiából egyszerű és szükséges következtetésekkel állapíthatóak meg. Számuk mindenképpen kevés, ám pontosan nem meghatározható. Fontos, hogy mindig körültekintően, könyörülettel és szerénységgel ítéljük meg egymás dolgait, hiszen senki felett nem ítékezhetünk.⁴¹ Ez az utóbbi gondolat már Köleséri szövegében is fellelhető, mikor a szörszálhasogató vitákat okolja a szakadásokért, vagy mikor a predestináció kapcsán a „skolasztikus terminusok sűrű tömegét” kárhoztatja.⁴²

³⁷ TURRETIN *on Fundamental Articles in Religion = A Collection of Essays and Tracts in Theology From Various Authors, with Biographical and Critical Notices*, I, ed. Jared SPARKS, Boston, 1823. 8–9; 12; 15; 25; 71. Vö.: FONT Zsuzsa, „*Theologia pacifica*” Erdélyben (Gardenius, Poirer, Köleséri) = *Megújulás és megmaradás: Fabiny Tibor-emlékkönyv*, szerk. KORÁNYI András, Bp., Luther Kiadó, 2009, 128–132.

³⁸ KLAUBER, *The Drive Toward...*, i. m., 341–342.

³⁹ TURRETIN, i. m., 16; 34–35.

⁴⁰ *Uo.*, 20–27.

⁴¹ *Uo.*, 11; 28–48.

⁴² KÖLESÉRI, *Előszó a békés keresztényhez*. Lásd kötetünk szövegközlését, 170, 175.

Turretin a fundamentáliák kapcsán közelebb áll a remonstránsokhoz, mint a reformátusokhoz,⁴³ ám a tolerancia kérdésében nagyobb távolságot tart. Szerinte igyekeznünk kell meggyőzni a velünk ellenkezőket, ám ha nem sikerül, tartózkodni kell társaságuktól és egyházi közösségüktől is. A toleranciát és türelmet főképpen a 7. fejezetben propagálja, melynek címe is jelzi: az csakis a fundamentális artikulusokban kölcsönösen megegyező felekre terjed ki, még akkor is, ha Gardenhez hasonlóan úgy vélekedik, hogy a kedvesség és türelem a legjobb módszer a tévelygők meggyőzésére, mivel a tolerancia hiánya gyűlöletet szül, az elnyomás pedig hipokritává teszi az ellenkezőket.⁴⁴ A remonstráns toleranciaeszmény ezzel szemben olyan multikonfesszionális államot szorgalmazott, amelyben a meghatározó állami egyház mellett további kisebb felekezeteknek is létjogosultsága van, mivel azok tolerálása még mindig helyesebb, mint annak kockázata, hogy elnyomásukkal esetleg Krisztus tényleges igazságát is elpusztítsuk, hiszen csakis Isten tudhatja melyik az igaz egyház.⁴⁵ Turretin a türelmesség fontosságát rengeteg szentírási hellyel igazolja. A türelmesség kötelességünk, hiszen az egyház egy test, és anélkül nem lehet béke tagjai között. A tolerancia az igazság barátja, annak hiánya gyűlöletet és szakadást szít az egyházban, elfeledteti egymás védelmezését és a közös érdekeket, ezáltal gyengül a közös protestáns ügy, sőt az ellenfeleknek is érvet szolgáltat a kereszténység kigúnyolására. A türelem példaként Istent és Krisztust jelöli meg, majd Johann Wirtzius és Benedictus Aretius műveire hivatkozik. Persze a vélemények megosztottságának is van előnye, hiszen az a Szentírás alaposabb vizsgálatára, a dolgok átgondolására és összevetésére ösztönzi az embereket.⁴⁶ A következő fejezetben a katolikusokkal való fundamentális különbségeket számolja elő, mint az átlényegülés, purgatórium és szentek közbenjárása tanának másokra erőltetése, vagy az egyház feltétlen autoritása a kontroverziák és a bibliaértelmezés kapcsán, a vak hit, mely szkepticizmushoz vezet, és a gyakorlati istentisztelet kérdése. Csakis akkor képzelhető el a velük való egyesülés, ha magukévá teszik a protestáns álláspontot. Ellenben a protestánsok között nincsenek alapvető különbségek, nem erőltetik egymásra véleményüket, a konfesszióik pedig nem bírnak feltétlen autoritással, és mindenkor a Biblián alapulnak. Mindkét fél elfogadja az *Augsburgi hitvallást*, és a Szentírásra a hit egyedüli zálogaként tekint. Egyetértenek abban, hogy a vallásos tisztelet kizárólag Istent illeti meg, az üdvözülés és megbocsátás reményét Krisztusba helyezik, a keresztelest és úrvacsorát Krisztus parancsai szerint végzik, és hisznek az örök üdvösségben vagy kárhozatban, de elutasítják a pápista purgatóriumot, a bálványimádást és a babonákat. A különbségek jelentéktelen részeit képezik a rituális dolgok, mint gyertya, kép, keresztelest, éneklés etc., melyekben minden egyház megtarthatja saját szokásait. Ez már Kölesérinél is szerepel, éppúgy,

⁴³ KLAUBER, *The Drive Toward...*, i. m., 349.

⁴⁴ TURRETIN, i. m., 41–44; 54–55. [James Garden], *Comparative Theology, or the True and Solid Grounds of Pure and Peaceable Theology...*, Glasgow, 1752, 33§: 105.

⁴⁵ Gerrit VOOGT, *Remonstrant – Counter-Remonstrant Debates: Crafting a Principled Defense of Toleration after the Synod of Dordrecht (1619–1650)*, Church History and Religious Culture, 89(2009)/4, 514; 523–524.

⁴⁶ TURRETIN, i. m., 44–62.

mint a főbb kontroverziák bemutatása és semlegesítése, melyek az úrvacsorához, Krisztus természetéhez és a predestinációhoz kapcsolódnak. Turretin Kölesérinél sokkal részletezőbb. Krisztus jelenvalóságának módja az úrvacsorában valójában nem is vitapont, hiszen mindkét fél elítéli az átlényegülés tanát és a katolikus babonákat, ám egyetértenek Krisztus szakramentális jelenlétében, miszerint teste és vére spirituálisan érzékelhető, és abban, hogy az úrvacsoravétel csak hittel párosulva járul üdvösségünkhöz. Különbőség csakis a jelenlét módjában van, ennek bemutatásakor azonban a református álláspont kerül előtérbe. Mint írja, egyik fél egyszerűen, könnyen felfogható és a Szentírással megegyező állásponton van, míg a másik Krisztus csodás, felfoghatatlan módon való jelenlétét támogatja. Mivel azonban mindez nincs hatással a hit fundamentáliáira, tolerálniuk kell egymás véleményét, míg Isten jobban meg nem világítja a kérdést a tévelygők számára.⁴⁷ Kölesérinél szintén a spiritualitás és a hit vezérelte úrvacsoravétel a közös, lényegi pont.⁴⁸ A második kérdés az előbbiből következik: vajon Krisztus isteni tökéletessége miként viszonyul az emberi természetéhez? Mindkét fél egyetért Krisztus két természetében és azok változás, megosztás és keveredés nélküli egységében, Isten megtestesülésére azonban a felfogóképességünket meghaladó misztériumként tekint. Itt is egymás véleményének türelmes szemlélésére van szükség, hiszen nem érintenek fundamentális dolgokat.⁴⁹ Kölesérinél is hasonló érveket olvasunk, ám ő a predestináció kérdését nyilvánítja misztériumnak, majd az akörüli vitát skolasztikus okoskodásnak bélyegezve, gyorsan lezárja a kérdést.⁵⁰ Turretin ellenben nagy hangsúlyt fektet a két felekezet közötti azonosság hangsúlyozására. Az egyháztörténetet is alkalmazó érvelése szerint Luther korában a predestinációtan még nem volt vita tárgya, csupán Hieronymus Zanchius és Johannes Marbachius 1561-es disputájából nőtt ki magát, habár Zanchius nem tanított semmit Luther ellenében. Néhányan azonban az univerzális és partikuláris kegyelemre is kiterjesztették a vitát, így azon veszekednek, hogy Isten előre látta-e a bűnt, hogy Isten kegyelme visszautasítható-e, illetve kieshet-e a hívő Isten kegyelméből? Összességében egyetértés van közöttük abban, hogy (1) Isten szerzett minden jót, de a gonoszt magunknak köszönhetjük, (2) az ember szabad cselekvő, de az Isten elleni bűn megbocsáthatatlan, (3) mindenkit, aki hisz és bűnbánatot tart, kész elfogadni Isten, (4) a kárhozatra pedig saját hibájából jut az ember, nem Isten akaratából, vagy felbujtásából, (5) ám minden Isten örök elrendeléséből történik, (6) Isten egyszerűen elrendelt mindent, és (7) Isten minden ember számára cselekedetei szerint, a legnagyobb bölcsességgel ítél, de (8) sok dolog van, mi értelmünk felett áll. A konszenzust további külső érvek is erősítik, minthogy Luther tanai a kérdésben éppoly kemények, mint a reformátusoké, Melanchthon pedig eltérő véleménye ellenére mind Lutherrel, mind Kálvinnal jó barátságot ápolt. Bullinger is Melanchthont követte. Az angol püspökök és a brandenburgi lelkészek többsége pedig a lutheránusokkal ért egyet, vagy közelít feléjük, és a legszigorúbb reformátusok is jámbor életet élnek, s az istentelen

⁴⁷ *Uo.*, 63–79.

⁴⁸ KÖLESÉRI, *Előszó, i. m.*, Lásd kötetünk szöveggözlését, 173–174.

⁴⁹ TURRETIN, *i. m.*, 79.

⁵⁰ KÖLESÉRI, *Előszó, i. m.*, Lásd kötetünk szöveggözlését, 174–175.

következményeket megvetve másokat is erre buzdítanak. A predestináció tehát nem lehet a széthúzás oka, mindenki megmaradhat saját véleményén. Turretin hosszan érvel a türelem ésszerűsége mellett, minthogy a vitás pontok nem befolyásolják a gyakorlatot és tiszteletet, többségük misztérium és skolasztikus kérdések, sok keresztény nem is érti azokat, melyek csak haragot szülve módszerekről és körülményekről szólnak, nem pedig a dolgokról. A predestinációban mindkét oldalon vannak nehézségek és olyan nagyszerű emberek, kiket nem szívesen ítélnénk el. A pápistáktól, ha mást nem is, legalább egységet lehet tanulni, mivel vitás kérdéseiket az egyházon belül rendezik el. A bizonytalan pontok sem az ágostai hitvallásban nem szerepelnek, sem a lipcsei konferencia tárgyát nem képezik. Csakis Isten képes meghatározni az üdvösséghez szükséges dolgokat, ne legyünk hát szigorúbbak nála. Az egység a keresztényi könyörületességet szolgálja, a széthúzás pedig akadályozza a reformációt és a pápaság győzelmével fenyeget. Majd az uniós próbálkozások tudósait, évszámait és helyszíneit sorolja fel, külön kiemelve Christoph Matthäus Pfaff *Dissertatio de articulis fundamentalibus* című írását és Samuel Werenfels munkáit. Az utolsó fejezetben az egyetértés és türelem elősegítésére közöl tanácsokat, melyek központi elemei a Szentírás autoritása, a kegyesség hangsúlyozása, a fundamentális artikulusok keresése, fenntartása és a kölcsönös türelem.⁵¹

Összességében tehát láthattuk, hogy a liberális ortodoxia a protestáns egység megteremtésében úgy használta fel a radikális felekezetek doktrinális minimalizmusát, hogy közben nem engedett teret a heterodox nézeteknek, és mindvégig hangoztatta, hogy a református vallás határain belül maradt.

---

⁵¹ TURRETIN, *i. m.*, 79–91.